

O'XSHATISHLARNING BADIY FUNKSIYASI (O'TKIR HOSHIMOVNING "BAHOR QAYTMAYDI" QISSASI MISOLIDA)

Mardonova Lola Xasan qizi

ToshDO'TAU, O'zbek filologiyasi fakulteti 4-bosqich talabasi.

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-7841-3460>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.23540563>

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilida o'xshatishlarning badiiy funksiyalari O'tkir Hoshimovning "Bahor qaytmaydi" qissasidan olingan misollar asosida tahlil qilindi.

Asarda 174 o'rinda o'xshatish qo'llanganligi aniqlanib, ular mazmuniga ko'ra ikki guruhga – personajlar qiyofasi va xarakterini tasvirlovchi hamda holat va ruhiy kechinmalarni ifodalovchi o'xshatishlarga ajratildi. Shuningdek, maqolada o'xshatishning nazariy asoslari, an'anaviy va xususiy-muallif o'xshatishlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: o'xshatish, badiiy funksiya, O'tkir Hoshimov, "Bahor qaytmaydi", mualliflik uslubi, an'anaviy o'xshatishlar, xususiy-muallif o'xshatishlari.

Abstract. This article analyzes the artistic functions of similes in the Uzbek language on the basis of examples from O'tkir Hoshimov's novella "Bahor qaytmaydi" ("Spring Will Not Return"). A total of 174 similes were identified in the work and divided into two semantic groups: similes that depict the appearance and character of the personages, and similes that express states and inner feelings. The article also outlines the theoretical foundations of the simile and discusses traditional and author-specific similes.

Keywords: simile, artistic function, O'tkir Hoshimov, "Bahor qaytmaydi", authorial style, traditional similes, author-specific similes.

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. O'zbek tili juda boy tildir. Tilimiz asrlar osha sayqallanib kelmoqda va uning chiroyiga chiroy qo'shuvchi vositalardan biri o'xshatishlardir. O'xshatishlar badiiy asarning ta'sirchanligini oshirib, o'quvchiga obraz va obyektni to'liq tasavvur qilishiga yordam beradi. Ular orqali kitobxon voqealarni go'yo o'z ko'zi bilan ko'rgandek his qiladi. Shu bois badiiy nutqning ta'sirchanligi va obrazlilikini ta'minlovchi eng muhim vositalardan biri sifatida o'xshatishlarni tadqiq etish dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi – O'tkir Hoshimovning "Bahor qaytmaydi" qissasidagi o'xshatishlarni aniqlash, ularning badiiy funksiyalarini va muallif uslubiga xos jihatlarni ochib berish. **Tadqiqot obyekti** – O'. Hoshimovning "Bahor qaytmaydi" qissasi (Toshkent, 2017).

Adabiyotlar sharhi

O'xshatish masalasi tilshunoslik va adabiyotshunoslikda keng o'rganilgan.

Adabiyotshunoslikda o'xshatish badiiy tasvir vositalaridan biri sifatida qaraladi va maxsus atama sifatida lug'atlarda izohlanadi (Hotamov, Sarimsoqov, 1979; Quronov va boshq., 2013). M. Yo'ldoshevning ta'rifiga ko'ra: "O'xshatish deb ikki narsa yoki voqea-hodisa o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanib, ularning biri orqali ikkinchisining belgisini, mohiyatini to'laroq, konkreteroq, bo'rttiribroq ifodalashga aytiladi" (Yo'ldoshev, 2008: 48). O'xshatishning to'laonli qurilmasida to'rt unsur (subyekt, etalon, asos, shakliy ko'rsatkich) bilan birga, M. Yoqubbekova ta'kidlaganidek, "o'xshatish maqsadi" ham muhim estetik ahamiyatga ega (Yoqubbekova, 2005: 27). I. Sultonning fikricha, badiiy tasvirdagi o'xshatish o'quvchiga notanish predmet yoki tushunchani unga yaqin va ma'lum boshqa narsaga qiyoslash orqali aniq tasavvur uyg'otishga xizmat qiladi.

Bunday bog‘lanishni yuzaga chiqarishda -dek, -simon kabi qo‘shimchalar hamda kabi, namo, singari kabi yordamchi so‘zlar yetakchi vosita bo‘lib keladi (Sulton, 2005: 139). O‘zbek tili stilistikasida ham o‘xshatishning -dek, -day, -simon qo‘shimchalari hamda kabi, singari, xuddi, go‘yo kabi so‘zlar yordamida shakllanishi qayd etilgan (Shomaqsudov va boshq., 1983).

O‘xshatishlarni lingvopoetik jihatdan o‘rganishda ularni ikki yirik guruhga ajratish maqsadga muvofiq. Birinchi guruhga **an’anaviy o‘xshatishlar** kiradi. Bular xalq tilida keng ommalashgan, barcha uchun tushunarli, ammo badiiy jihatdan biroz “siyqasi chiqqan” qurilmalardir (masalan, *tulkiday ayyor, yuzlari oydek, toshday qattiq*). Bunday tayyor qoliplarni asarda qo‘llash va ularga jon baxsh etish ijodkorning individual mahoratiga bog‘liq.

Ikkinchi guruh – **xususiy-muallif o‘xshatishlari**. Bu turdagi tasvirlar yozuvchining teran kuzatuvchanligi va o‘ziga xos badiiy tafakkuri natijasida yuzaga keladi; ular ohorli, kutilmagan va ta’sirchan bo‘lishi bilan ajralib turadi. Umuman, o‘xshatish qo‘llashdan asosiy maqsad mavhum tushunchalarni aniqlashtirish, qahramonlar va voqealarni o‘quvchi tasavvurida jonli gavdalantirishdir (Saparniyazova, 2013: 59).

Tadqiqotda tavsifiy va tahliliy usullardan, shuningdek, miqdoriy sanash usulidan foydalanildi. “Bahor qaytmaydi” qissasidan dastlab 195 o‘rin ajratildi; ulardan takrorlangan hamda aynanlik bildiruvchi (xuddi shu, har galgiday kabi) o‘rinlar chiqarib tashlanib, 174 ta o‘xshatish tahlilga olindi: ulardan an’anaviy o‘xshatishlar 67 ta, xususiy-muallif o‘xshatishlari 107 ta. Tasnifda etalonning xalq tilida keng qo‘llanishi va qolipliligi (an’anaviy), kontekstga xosligi va yangiligi (xususiy-muallif) mezon qilib olindi. Aniqlangan o‘xshatishlar mazmuniga ko‘ra ikki guruhga ajratildi: 1) personajlar qiyofasi va xarakterini tasvirllovchi; 2) holat va ruhiy kechinmalarni ifodalovchi o‘xshatishlar. O‘xshatishda ishtirok etgan so‘zlarning leksik ma’nolari “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” asosida aniqlashtirildi (O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 2006-2008).

Tahlil va natijalar

O‘tkir Hoshimov asarlarini o‘qigan kitobxon muallif tilining boyligi va jozibasini darrov payqaydi. Ayniqsa, “Bahor qaytmaydi” qissasi ta’sirchanligi bilan ajralib turadi. Tadqiqot davomida asarda jami 174 o‘rinda o‘xshatish qo‘llanganligi aniqlandi. Bu raqam yozuvchining voqealarni shunchaki bayon qilmay, turli qiyoslashlar orqali tasvirlaganini ko‘rsatadi.

Aniqlangan o‘xshatishlarning an’anaviy va xususiy-muallif guruhlar bo‘yicha taqsimoti 1-jadvalda berilgan. Quyida muallif uslubiga xos o‘xshatishlarni mazmuniy guruhlar bo‘yicha tahlil qilamiz.

1-jadval. O‘xshatishlarning guruhlar bo‘yicha taqsimoti

Guruh	Misol (sahifa)	Soni	Foizi
An’anaviy o‘xshatishlar	toshday qotib (6), qushday yengillik (43), qo‘ng‘iroqdek kulgi (67), zindondek xona (69)	67	38,5 %
Xususiy-muallif o‘xshatishlari	yelpig‘ichday qat-qat bulutlar (6), parparonday yelib ketgan mashina (33), mix qoqayotganday qarsak (51)	107	61,5 %
Jami		174	100 %

Jadvaldan ko‘rinadiki, qissadagi o‘xshatishlarning katta qismini (61,5 %) muallifning o‘ziga xos, kontekstga bog‘liq o‘xshatishlari tashkil etadi. An’anaviy o‘xshatishlar xalq tilidagi tayyor qoliplarga tayanadi: masalan, *Muqaddam qushday yengillik bilan sakrab turdi* (Hoshimov, 2017: 43); *Alimardonning ko‘ziga mana shu tor xona zindondek ko‘rinib ketdi*

(Hoshimov, 2017: 69); *Uning yonida qo'ng'iroqdek kulgi sadosi yangrab ketdi* (Hoshimov, 2017: 67). Bunday qoliplar asarda hissiy holatni tez va tushunarli yetkazishga xizmat qiladi.

O'xshatishlarning shakliy ko'rsatkichlar bo'yicha taqsimoti 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval. O'xshatishlarning shakliy ko'rsatkichlar bo'yicha taqsimoti

Shakliy ko'rsatkich	Misol	Soni	Foizi
Ot (sifat) + -dek/-day	<i>qizlardek chehra, bulbulday sayramoq</i>	80	46,0 %
Fe'l shakli + -gandek/-ganday	<i>mix qoqayotganday, umidi uzilganday</i>	83	47,7 %
Xuddi ... / o'xshamoq fe'li	<i>xuddi oyga o'xshardi</i>	11	6,3 %
Jami		174	100 %

Jadvaldan ko'rinadiki, qissada fe'l shakliga qo'shilgan -gandek/-ganday qolipi (47,7 %) va otga qo'shilgan -dek/-day qolipi (46,0 %) deyarli teng qo'llangan; kabi, singari kabi yordamchi so'zlar esa juda kam uchraydi.

O'xshatishning to'rt unsuri (subyekt, etalon, asos, shakliy ko'rsatkich) bo'yicha tahlili 3-jadvalda namuna sifatida berilgan.

3-jadval. O'xshatishlarning qurilmasi (namunalar)

№	O'xshatish (sahifa)	Subyekt	Etalon	Asos	Ko'rsatkich
1	<i>qizlardek chiroyli chehrasi</i> (8)	Anvarning chehrasi	qizlar	chiroyli (nafislik)	-dek
2	<i>qunduzday qoshlari</i> (18)	Muqaddamning qoshlari	qunduz	(yashirin) go'zallik	-day
3	<i>bulbulday sayrayotgani</i> (32)	tor (chalish)	bulbul	sayramoq (jarangdorlik)	-day
4	<i>mix qoqayotganday qarsak chalishar</i> (51)	qarsak chalish	mix qoqish	(yashirin) tinimsiz zarba	-ganday
5	<i>o'qlog'iday harflar</i> (53)	afishadagi harflar	o'qloq	(yashirin) yo'g'onlik, kattalik	-day
6	<i>umidi uzilganday cho'kib ketdi</i> (127)	quyosh	umidi uzilgan odam	cho'kib ketish (chorasizlik)	-ganday

1. Personajlar qiyofasi va xarakterini tasvirlovchi o'xshatishlar

O'tkir Hoshimov qahramonlarini shunchaki tanishtirmaydi, balki tashqi ko'rinishidagi bitta detalni biror narsaga o'xshatish orqali ularning butun xarakterini ochib beradi. Masalan, Anvar tasviri:

1) *Uning sal narsaga qizarishi ham, qizlardek chiroyli chehrasi ham ko'pincha Alimardonning jigiga tegardi* (Hoshimov, 2017: 8).

2) *Anvar qizlarnikiga o'xshagan timqora ko'zlarini suzib qo'ydi* (Hoshimov, 2017: 10).

Birinci gapda muallif Anvarni erkak kishiga xos bo'lmagan "qizlardek chiroyli chehrasi" deyish orqali nafaqat tashqi ko'rinishini, balki xarakteridagi yumshoqlikni ham ochib bergan.

Ikkinchi misolda “qizlarnikiga o‘xshagan timqora ko‘zlar” o‘xshatishi orqali qahramon portretidagi o‘ziga xos detal, ko‘zlarining go‘zalligi va ifodaliligi aniq vizuallashtiriladi.

Muqaddamning tashqi go‘zalligi “qunduzday qoshlari” o‘xshatishi orqali ifodalanadi: *Alimardon uning bo‘ynidagi xoli ham, qunduzday qoshlari ham yuragini o‘rtar edi* (Hoshimov, 2017: 18).

Alimardon o‘g‘lining xarakteridagi o‘jarlik va portreti ham o‘xshatishda yaqqol ko‘rinadi: *Bola kattalarday qoshini chimirib, hurpayib oldi* (Hoshimov, 2017: 123).

Alimardonning san‘atkorlik mahorati va o‘ziga bo‘lgan ishonchi “bulbul” timsoli orqali berilgan: *U yaxshi chalayotganini, tor o‘zining qo‘lida bulbulday sayrayotganini bilar, bilgan sayin zavq bilan chertardi* (Hoshimov, 2017: 32).

2. Holat va ruhiy kechinmalarni ifodalovchi o‘xshatishlar

Tahlil qilingan o‘xshatishlarning katta qismi vaziyatni yoki inson ruhiyatidagi o‘zgarishlarni tasvirlashga qaratilgan. Masalan: *Uning silliq taralgan sochi ustidan chust do‘ppi kiyib, qoshini xiyol chimirib, tabassum qilib turgan surati allaqachon hammaga tanish bo‘lib qolgan, afishalarga nomi o‘qlog‘iday harflar bilan yozilib chiqar edi* (Hoshimov, 2017: 53).

Muallif bu o‘xshatish orqali Alimardonning ijtimoiy mavqeyi va shuhrati cho‘qqisidagi holatini tasvirlaydi. Oddiy usulda “katta harf” yoki “zarhal harf” deyish mumkin edi, ammo O‘tkir Hoshimov xalq hayotiga yaqin “o‘qloq” (xamir yoyishda ishlatiladigan silliq yog‘och) predmetini tanlab (O‘zbek tilining izohli lug‘ati, 2006-2008), tasvirga milliy kolorit va o‘tkir ta’sirchanlik baxsh etgan.

Odamlar sozandalarining peshanasiga *mix qoqayotganday baravar qarsak chalishar* (Hoshimov, 2017: 51). Qarsak chalish holatini mix qoqishga o‘xshatish, bizning kuzatishimizcha, O‘tkir Hoshimov uslubiga xos. Olomonning sozandalarni siquvga olishi shu tarzda ifodalanadi.

Ufq etagida uzoq osilib turdi-da, oxiri umidi uzilganday sekin-sekin yer ortiga cho‘kib ketdi (Hoshimov, 2017: 127). Quyosh botishini shunchaki tasvirlamasdan, muallif insonga xos umidning uzilish holatini quyoshga ko‘chirib, chorasizlik va qismatning yakunlanishini ifodalagan.

Umumiy xulosa

O‘tkir Hoshimovning “Bahor qaytmaydi” qissasi ustida olib borilgan tahlil o‘xshatishlar asarning shunchaki bezagi emas, balki uning ajralmas qismi ekanligini ko‘rsatdi. Tadqiqot davomida aniqlangan 174 ta o‘xshatish yozuvchining boy so‘z zahirasi va qahramonlar ruhiyatini tasvirlashda tildan mahorat bilan foydalanganini tasdiqlaydi. Bundan tashqari, boshqa asarlarda kam uchraydigan, muallif uslubiga xos bir qator o‘xshatishlar aniqlandi: *yelpig‘ichday qat-qat bulutlar, o‘tin o‘chakishganday yonmas, parparanday yelib ketgan mashina, osmon pardasini yirtib yuborguday, chinorlarning yirik-yirik yaproqlari kapalakday parpiradi*.

O‘zbek tilidagi o‘xshatishlar shunchaki qiyos emas, balki dunyoni badiiy anglash va uni til birliklari yordamida qayta kashf etish usulidir. Tahlil qilingan lisoniy birliklar asar tilining xalqchilligini, tasviriy imkoniyatlari kengligini va muallifning poetik mahoratini to‘laonli namoyon etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Hoshimov O‘. Bahor qaytmaydi (Qissa). - Toshkent, 2017. - 128 b.
2. Hotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘ati. - Toshkent: O‘qituvchi, 1979.

3. O'zbek tilining izohli lug'ati: 5 jildli. - Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.
4. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug'ati. - Toshkent: Akademnashr, 2013.
5. Saparniyazova M. Hozirgi o'zbek tili: Stilistika. - Toshkent: "Aloqachi", 2013. - 240 b.
6. Shomaqsudov A., Rasulov I., Qo'ng'urov R., Rustamov H. O'zbek tili stilistikasi. - Toshkent: O'qituvchi, 1983.
7. Sulton I. Adabiyot nazariyasi: Filologiya fakultetlari talabalari uchun darslik. Qayta ishlangan va to'ldirilgan uchinchi nashri. - Toshkent: "O'qituvchi" nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2005. - 408 b.
8. Yoqubbekova M. O'zbek tili o'xshatishlarining lingvistik tadqiqi: Filol. fanlari nomzodi ... diss. - Toshkent, 2005. - 144 b.
9. Yo'ldoshev M. Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi: Filol. fanlari doktori ... diss. - Toshkent, 2008. - 282 b.